

HET TOPJE VAN DE LEESBERG

LEZEN WAS IN DE NEGENTIENDE EEUW SLECHTS weggelegd voor een selecte bevolkingsgroep. Het literaire leven speelde zich af in de boezem van de genootschappen, zoals de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* en de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen*. Hier kwam de crème de la crème van de Nederlandse burgerij samen: notarissen, advocaten, predikanten, politici en hoogleraren. Is over deze genootschappen relatief veel overgeleverd (zoals notulen, jaarverslagen, brieven en uitgegeven verhandelingen), wie onderzoek doet naar negentiende-eeuwse leescultuur, in Leiden bijvoorbeeld, heeft veel minder stukken tot zijn beschikking. Er bestonden 'institutionele bibliotheken', maar die waren beperkt toegankelijk. Zo was de universiteitsbibliotheek enkel bedoeld voor hoogleraren en studenten. De *Bibliotheca Thysiana* aan het Rapenburg, die de collectie van de jonggestorven zeventiende-eeuwse geleerde Johannes Thysius (1622-1653) huisvest, was evenmin toegankelijk voor een groot publiek. Van genootschapsbibliotheken konden alleen de leden gebruik maken. Daarnaast bestonden tal van andere leesvoorzieningen, die zich deels op andere lezers richtten, maar waarover minder bekend is. In deze bijdrage staat de zoektocht naar de meer verborgen Leidse leescultuur in de eerste decennia van de negentiende eeuw centraal. Daarbij wordt stilgestaan bij de mogelijkheden om informatie te verzamelen. Vooral het Regionaal Archief Leiden en de *Leydse courant* blijken in dit opzicht onwaardeerlijke bronnen.

SNIPPERS VAN LEESGEZELSCHAPPEN

Bij de zoektocht naar de negentiende-eeuwse Leidse leescultuur geldt één algemene regel: hoe meer institutionalisering, hoe meer gegevens bewaard

zijn gebleven. De meest bloeiende leesvoorzieningen waren de leesgezelschappen. Deze instanties stelden zich ten doel om gezamenlijk boeken aan te schaffen en onder de leden te laten circuleren. Daarnaast bestonden er ook diverse leesgezelschappen die zich niet beperkten tot het rondzenden van boeken, maar ook samenkomsten organiseerden. Het voordeel van een leesgezelschap was dat je als lid niet zelf op de hoogte hoefde te zijn van het lecturaanbod, want dat stelde de secretaris voor je samen. Mogelijk hebben op die manier de leesgezelschappen de emancipatie van het lezerspubliek bevorderd. Een goede onderzoeksbron voor deze leesgezelschappen vormen intekenlijsten. Daarin zijn de namen of zinspreuken van diverse Leidse leesgezelschappen te vinden, zoals *Tot Nut en Vermaak, Leest en overdenkt, (Het Nieuwe) Leest en overdenkt, Leeslust is de voedster der Wetenschappen, Voor Verstand en Hart, Van Verstand en Smaak, Nuttig Tijdverdrijf en Utilitatis Ergo*. Over de meeste van deze gezelschappen is nauwelijks iets bekend. Maar wie in de archieven gaat speuren, kan enige 'snippers' informatie opduikelen.

Een aparte plaats namen de vakleesgezelschappen in, zoals het op 22 januari 1822 opgerichte *Lust tot onderzoek*, dat een maand later werd omgedoopt tot *Veritatis Ergo*. Hiervan is in het Regionaal Archief het wetboek bewaard gebleven. Daarnaast bestaat een bij het zestigjarig jubileum door H.G. Kleyn opgestelde *Geschiedenis*. Daaruit is af te leiden dat het een initiatief was van zes theologiestudenten. De leden, die allen lid waren van het studentencorps, richtten zich uitsluitend op theologische werken, hoewel ze zo nu en dan ook gedichten en romans aanschafden. In latere jaren zouden C. E. van Koetsveld, François Haverschmidt en Christiaan Snouck Hurgronje lid worden. Rond 1823 kende het leesgezelschap zestien leden, vier jaar later twintig. Meestal kwamen die één keer per maand bij elkaar om te stemmen over aan te schaffen boeken en tijdschriften: naast theologische ook algemeen-culturele, zoals de *Vaderlandsche letter-oefeningen*. De leden organiseerden geen samenkomsten om de gelezen werken te bespreken. Het juridisch leesgezelschap *Themis* was een vergelijkbaar initiatief, waarvan in het Regionaal Archief eveneens het wetboek bewaard is gebleven. Het werd opgericht in 1828 en was bedoeld voor doctoren in de rechten. De leden schafden boeken aan op het gebied van de rechtsgeleerdheid en staatswetenschap.

Andere leesgezelschappen hadden een meer algemene doelstelling. Zo was er een leesgezelschap *Legendo Discimus*, waarvan het oprichtingsjaar onbekend is. Uit het in het Regionaal Archief bewaarde wetboek is af te leiden

dat de twintig leden één keer per week op maandag een boek thuisgestuurd kregen. Ze lazen alleen Franse en Nederlandse werken. De aangeschafte boeken werden begin december onder de leden verkocht. Van een ander leesgezelschap, *Verscheidenheid behaagt*, is in het Regionaal Archief alleen een lijst uit 1818 met onder de leden te verkopen werken bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat men zowel tijdschriften las als boeken. De lijst met titels is tamelijk gevarieerd. Er staan leerredenen op van de beroemde redenaar en academieprediker J. H. van der Palm, gedichten van Willem Bilderdijk, reisverhalen, zedenkundige, staatkundige en letterkundige verhandelingen en toneelstukken. Ook bevat de lijst een tweedelig werk: *Lectuur voor vrouwen, bestaande uit onderscheiden verhalen ter veredeling van het hart* (1815-1816) van de Friese schrijfster Fenna Mastenbroek, wat er op kan wijzen dat ook vrouwen lid konden worden van dit gezelschap.

Het leesgezelschap *Van Tienen*, dat sinds 1767 onder die naam bestond, heette vanaf 1828 *Tot Nut en Genoegen*. Op 1 januari 1829 trad het nieuwe wetboek in werking, dat in het Regionaal Archief bewaard wordt. Het leesgezelschap bestond uit vijftien gewone leden; daarnaast werd ook een aantal buitenleden toegelaten. De gewone leden kwamen iedere eerste of laatste vrijdag van de maand bijeen. De secretaris selecteerde meestal vooraf de leesstof voor het gezelschap, maar ook leden waren vrij om titels voor te stellen. Ze kregen elke week een of twee boeken toegestuurd. 'Maandwerken' dienden binnen drie dagen weer te worden verzonden. Een keer per jaar, in maart of april, vond de jaarlijkse boekverkoop plaats. Wát men las is niet bekend; boekenlijsten zijn er niet. Uit de intekenlijst bij Bilderdijks geruchtmakende *Geschiedenis des vaderlands* blijkt dat het gezelschap dit werk aanschafte.

Soms is er meer informatie voorhanden. Dat geldt voor het leesgezelschap *Miscens utile dulci*. Opgericht in 1780 leidde het tot ver in de negentiende eeuw een bloeiend bestaan. Het kende een hoge mate van institutionalisering: er bestond een uitgebreid wetboek met wel eenenzeventig artikelen en een uitvoerig boetesysteem. Zo stond op het maken van vlekken en scheuren in boeken een boete van twee stuivers. Er was een zeskoppig bestuur en de strikte organisatie van het gezelschap leidde tot de vorming van een archief, dat in het Regionaal Archief bewaard wordt. Daaruit is af te leiden hoeveel personen lid waren (maximaal 52), wie lid waren (notabelen en hoogleraren), op welke dagen boekverzendingen plaatsvonden (elke woensdag en zaterdag) en welke Duitse, Franse en Nederlandse werken gekocht en gelezen werden.

Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat de leden geïnteresseerd waren in werken van Willem Bilderdijk, van wie men vrijwel alle uitgaven las. Ook valt op dat de leden in de jaren twintig van de negentiende eeuw bevangen werden door de heersende 'Scottomanie': de voorkeur voor de historische romans van en à la Walter Scott.

EEN LEESMUSEUM

Ook voor gegevens over andere leesinitiatieven is de onderzoeker aange-
wezen op archieven. Zo werd in 1819 in Leiden een Leesmuseum opgericht,
naar het voorbeeld van steden als Amsterdam en Rotterdam. Al zeven jaar
eerder, omstreeks 1812, waren overigens reeds pogingen ondernomen om een
Leids Leesmuseum tot stand te brengen. Er waren toen ontwerpstatuten opge-
steld, waarin stond dat de nieuw op te richten instelling zou moeten voorzien
in de beste binnen- en buitenlandse maandwerken, in de beste geografische
uitgaven en in overige beroemde werken, 'inzonderheid in de conversabele
[onderhoudende] vakken van wetenschappen'. De plannen waren echter op
niets uitgelopen. In 1819 lukte het op initiatief van zeven Leidse notabelen
wel. Volgens hen waren er in de stad op dat moment velen die belang stelden
in het lezen van de beste binnen- en buitenlandse letterkundige tijdschriften.
Maar van de reeds bestaande leesinrichtingen was er geen die aan dit ken-
merk beantwoordde. 'Immers', zo stelden de oprichters in een annonce, 'bestaat
het nut van eene dergelijke inrigting niet alleen in het min kostbaar lezen van
de voornaamste verlangde tijdschriften, maar ook in de gelegenheid om dezelve
spoedig te lezen, onderling te kunnen vergelijken, en vorige stukken ook na
eenigen tijd te kunnen nazien'.

Om het Leesmuseum te realiseren, werden afspraken gemaakt met de boek-
verkoper Johannes van Thoir. Die was sinds jaar en dag de organisator van
een leescirkel, waarvan de leden binnen- en buitenlandse tijdschriften aan
huis kregen bezorgd. Het nieuwe Leesmuseum zou deze taak overnemen. Het
museum was aanvankelijk gevestigd in het huis van Van Thoir, die omstreeks
1819 op de Nieuwe Rijn woonde. In het Archief van de familie Tydeman
in het Regionaal Archief berusten enige stukken over de oprichting van dit
Leesmuseum, waaronder twee briefjes van Van Thoir. Zo schreef de boek-
handelaar op 2 januari 1819 aan H.W. Tydeman, hoogleraar in de rechten
en één van de oprichters: 'Ik moet gewis door uw vuur getroffen zijn geweest

gisteravond, want ik kon niet rusten alvorens ik mijn plan over het L. M. had uitgebragt.' De contributie zou zeven gulden per halfjaar bedragen voor hoogleraren en vijf gulden voor studenten, van wie er twintig als lid zouden worden toegelaten. Het museum mikte op academici en andere 'liefhebbers der wetenschappen'. Om leden te werven schreven de initiatiefnemers tal van Leidse geleerden en gezeten burgers aan. Velen zegden toe, anderen vroegen bedenktijd (zoals J. H. van der Palm) of bedankten voor de eer (bijvoorbeeld Willem Bilderdijk), zo blijkt uit een door Tydeman bewaard lijstje.

In 1822 verhuisde het Leesmuseum naar de Breestraat 113. Het Museum, dat dagelijks van tien tot zes geopend was, beschikte over comfortabele vertrekken: 'behoorlijk verlicht en des winters goed verwarmd'. Leden konden er tal van tijdschriften, kranten en ook verscheidene Nederlandse en buitenlandse wetenschappelijke bladen lezen. Bovendien kon men er ook allerlei 'ververschingen' nuttigen. Dat geeft aan dat het Leesmuseum ook een gezelligheidsfunctie vervulde. In die zin leek het enigszins op een koffiehuis. De 'gewone Nieuwspapieren' werden in banden bijeengevoegd en zo bewaard. Letterkundige en wetenschappelijke bladen lagen gedurende een maand ter inzage in het Leesmuseum. Daarna mochten de leden die dat op prijs stelden, ze ook aan huis laten bezorgen.

De verhuizing vormde aanleiding om een nieuw reglement op te stellen. Je kon slechts lid worden via ballotage. Daarbij maakte men onderscheid tussen gewone en buitengewone leden. Gewone leden dienden permanent, buitengewone gedurende enige tijd in Leiden te verblijven. Studenten kregen pas in het derde jaar van hun studie toegang. De gewone leden waren onderverdeeld in drie soorten, 'klassen' genaamd. Leden uit de eerste klasse betaalden zestien gulden contributie per jaar en mochten zowel in het museum als aan huis lezen. Leden uit de tweede klasse betaalden veertien gulden en kozen ervoor uitsluitend in het museum te lezen. Voor leden die slechts tijdschriften aan huis wilden lezen, was de derde klasse bedoeld, waarvan het lidmaatschap tien gulden kostte. Vrouwen konden daar eveneens gebruik van maken. Zij hadden weliswaar geen toegang tot het Museum, maar kregen zo de gelegenheid om thuis te lezen. Het bestuur bestond uit vijf commissarissen. In februari vond de algemene ledenvergadering plaats. Het bestuur legde dan financiële verantwoording af en de leden stemden over nieuwe commissarissen.

De 'Boekhandel en Leesinrigting' van C. C. Van der Hoek op Breestraat 111.
Links ervan, op nr. 113, bevond zich het 'Leesmuseum' van Van Thoir.
(verkleind, Regionaal Archief Leiden, sign. PV30325.56)

In het Regionaal Archief is ook informatie te vinden over de leesbibliotheek van Christiaan Cornelis van der Hoek. Deze boekverkoper vestigde zich in 1822 in Leiden. Hij had daarvoor in Den Haag gewoond, waar hij gewerkt had bij de boekfirma van de gebroeders Van Cleef. In Leiden nam hij een bestaande leesbibliotheek op de Breestraat over, die hij uitbreidde. Deze werd vereeuwigd in Nicolaas Beets' *Camera Obscura*, in het verhaal 'Gerrit Witse', waarin de hoofdpersoon vermeldt dat hij 'dank zij den gediensstigen zorgen van één Van der Hoek' op de hoogte was van nieuw verschenen boeken. De boekenlijst van de leesbibliotheek is bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat de bibliotheek onder meer geologische, historische, staatkundige, letterkundige en theologische werken bevatte.

De catalogus kan ook iets duidelijk maken over de smaak van het leespubliek aan het begin van de negentiende eeuw. Naast tijdschriften zijn vooral de zedekundige werkjes, vaak geschreven in opdracht van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* sterk vertegenwoordigd. Dat geldt ook voor romans en toneelstukken. In die laatste categorie valt vooral de grote hoeveelheid titels van de Duitse theaterdichter August von Kotzebue op, die in zijn leven meer dan tweehonderd toneelstukken publiceerde. Vertalingen van Duitse romans waren ook geliefd. Van de populaire veelschrijver August Lafontaine, die een sentimenteel verhaal combineerde met een zedelijke les, zijn meer dan zestig titels in de catalogus opgenomen. Op het gebied van de Nederlandse letterkunde had Van der Hoek eveneens veel te bieden. Van de Haarlemse uitgever en schrijver Adriaan Loosjes Pzn. had hij vijftientig titels in zijn bestand, van Bilderdijk drieëntwintig en van Rhijnvis Feith negentien. Daarnaast bezat de bibliotheek, die steeds met nieuwe boeken werd aangevuld, bijvoorbeeld werken van Bellamy, Da Costa, De Kruyff, Helmers, Kinker, Klijn, Loots, Spandaw en Tollens.

Ook over de in 1823 door de Leidse afdeling van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* opgerichte leesbibliotheek bestaat archiefmateriaal. Deze was aanvankelijk gevestigd in de Regentenkamer van het Jan Pesijnhof in de Kloksteeg en was vooral gericht op personen uit de werkende stand. De boekuitgifte vond plaats op woensdag van twaalf tot één. De leesinstelling diende een beschavend doel, zo blijkt uit een rapport betreffende de oprichting in het Regionaal Archief: 'Zoodanige inrichting wekt niet alleen den leeslust op, maar onderhoudt ook het geleerde en leent de hand aan den gang der

N A A M L I J S T

der

B O E K E N

voorhanden in de

LEES - BIBLIOTHEEK

van het

LEYDSCH DEPARTEMENT

der

MAATSCHAPPIJ:

Tot Nut van 't Algemeen.

NB. *De Lees - Bibliotheek is geplaatst in het
Pescins - hof, bezuiden de St. Pieters Kerk,
te Leyden, en geopend des Woensdags
van twaalf tot één ure.*

(Regionaal Archief Leiden,
verkleind, sign. LB 75004)

De Prijs dezer Naamlijst is 30 Cents.

verlichting en beschaving, het doel der Maatschappij'. Daarnaast zou de leesbibliotheek mensen ervan weerhouden om elders zedeloze boeken te lezen. De bewaard gebleven catalogus maakt duidelijk dat de boekencollectie, die gericht was op het bevorderen van godsdienstigheid, deugdzaamheid en goede zeden, volledig aansloot bij de Nutsidealén.

Over andere negentiende-eeuwse leesbibliotheken is in de Leidse archieven niets te vinden. Bestonden ze dan niet? Wie bereid is de verschillende jaargangen van de *Leydse courant* door te nemen, zal echter zien dat daarin veel onbekende informatie is te vinden. De krant bevatte steevast een pagina met aankondigingen en advertenties. Daarin werd niet alleen melding gemaakt

van veilingen, vacatures en *freakshows* (zo kon het Leidse publiek voor een paar cent in 1829 een Parijse vrouw met 'Baard, Bakkebaarden en Knevels' bekijken), ook berichten van leesbibliotheekhouders werden opgenomen. Zo exploiteerde een zekere Jacob Wouter Dauw Lem, een boekverkoper in de Donkersteeg, blijkens verschillende advertenties uit 1822, eveneens een leesbibliotheek. Zijn collectie bevatte enkel Nederlandse boeken: dichtbundels, romans, reisbeschrijvingen, mengelwerken, levensbeschrijvingen, geschiedkundige werken en circa vijfhonderd toneelstukken. Dat de collectie alleen Nederlandstalige boeken bevatte, kan betekenen dat Dauw Lem zich op een minder geleerd publiek richtte.

In deze jaren was Dauw Lem tevens de organisator van een 'Leeskring van nieuw uitkomende Boeken, welke aan de Leden voor een bepaalde tijd worden gebragt en weder afgehaald'. Een lidmaatschap kostte vijf gulden per jaar. Daarnaast bracht hij een 'Leescirkel van Nederduitsche tijdschriften' tot stand — een soort leesmap avant la lettre. De abonnees kregen tijdschriften thuisgestuurd, die na enige tijd werden opgehaald. Het betreft hier titels als: *Boekzaal der geleerde wereld, Algemeene konst- en letter-bode, De recensent, ook der recensenten, Vaderlandsche letter-oefeningen, et cetera*. Hoewel de boekwinkel van Dauw Lem op 3 september 1824 failliet werd verklaard, bleef hij actief als leesbibliotheekhouder. Op 23 oktober 1829 probeerde hij blijkens een advertentie abonnees te werven door te benadrukken dat deelname aan de leeskring een goede manier was om de 'naderende winter-avonden nuttig en aangenaam tevens' door te brengen. De kosten bedroegen zes gulden per jaar. Vanaf 1830 konden leden van de leescirkel ook diverse dagbladen aan huis laten bezorgen.

* * * LEES-BIBLIOTHEEK te LEYDEN.

Bij den Boekverkoper J. W. DAUW LEM, op de Vischmarkt te Leyden, zal in den loop dezer Week worden uitgegeven: Het vierde *Vervolg* op de *Catalogus* zijner LEES-BIBLIOTHEEK, voor het grootst gedeelte bestaande uit *Boeken*, welke in dit Jaar zijn uitgegeven, in het vak van *Romans; Reisbeschrijvingen. Dichtkundige Mengelwerken en Toneelstukken*. — Bij gemelde Boekverkoper zijn tot *St. Nicolaas-geschenken* voorhanden een uitgebreid Assortiment *Werkjes voor de Jeugd*; onderscheidene gemakkelijke en amuzante *Spellen* om Winter-avonden aangenaam door te brengen; alle soorten van *Kerkboeken* in onderscheidene Banden, *Kantoor-, School- en Schrijfbuochten*, ten minste prijze, enz. * * * C. C. VAN DER HOEK, *Boekhandelaar*, op de Bredestraat, over 't Stadhuis, te Leyden, heeft uit Parijs ontfangen een fraai assortiment *Fransche Werkjes* van smaak, meestens in het vorig en in dit Jaar uitgegeven, geschikt tot nuttige en tevens aangename lectuur *voor de Jeugd*; ook zijn bij hem voorhanden een aantal *Hollandsche Werkjes*, mer plaatsjes van denzelfden aard, benevens onderscheidene *Hollandsche en Fransche Kinder spelen*, — voorts zijn bij denzelfden te bekomen *Hollandsche, Fransche en Duitsche ALMANAKKEN*, alsmede diverse *TEKKEN-, KANTOOR- en SCHRIFTBEOEFTE*NS.

Te Leyden bij de Wad, ANTHONY DE KLOPPER EN ZOON; op de Bredestraat,

Portret van Willem Bilderdijk (1756 - 1851) door C.C.A. Last / Desguerros & Co.
(verkleind, Universiteitsbibliotheek Leiden, sign. PLANOL 2 A 1: 102)

Ook de Leidse boekverkoper Pieter van Leeuwen, die een winkel had in de Pieterskerk-Choorsteeg, bezat een leesbibliotheek. Op basis van advertenties uit 1822 kan worden vastgesteld dat deze zo'n 2100 titels omvatte, voornamelijk romans, reisbeschrijvingen, biografieën, toneelstukken en kinderboekjes, in het Nederlands, Frans, Engels en Duits. Ook kon men bij hem terecht voor liederen ten behoeve van huwelijksfeesten en bruiloftsmaaltijden. Dergelijke mededelingen maken de *Leydse courant* tot een waardevolle informatiebron, zeker nu deze sinds kort digitaal beschikbaar is.

EEN PERSOONLIJKE REACTIE

Hoe tijdgenoten over de verschillende leesinstellingen dachten, is moeilijk na te gaan. Ze waren kennelijk zo vanzelfsprekend, dat men er nauwelijks over schreef. Slechts een enkele keer is een persoonlijke reactie te vinden. Op die manier kan toch een tipje van de sluier worden opgelicht. Zo bevat de *Vaderlandsche letter-oefeningen* van 1825 een aanval op de leesbibliotheken. In het stuk 'Aanmerkingen en waarschuwingen omtrent de leesbibliotheken', dat aan de dichter Willem Bilderdijk wordt toegeschreven, uitte de auteur zijn ongerustheid over het feit dat de lezinrichtigen vele 'min nuttige' werken bevatten. Daarmee doelde hij vooral op romans, die in de collecties van de leesbibliotheken volgens hem de grootste plaats innamen. Natuurlijk bestonden ook wel zedige romans, maar het merendeel was verwerpelijk volgens de auteur, omdat ze 'de verbeelding der lezers en lezeressen opwinden, verwilderen, bederven, en hunne zielen met droomen vervullen, die het hun, in verscheidene omstandigheden huns levens, beter ware, nimmer gedroomd te hebben'.

Bilderdijk meende dat de vele onkuisheid bevorderende boekjes van nadelige invloed waren op het hart en het verstand van de jeugd en de 'mingeoeffenden'. Om de proef op de som te nemen, was hij op een zaterdagmiddag (de dag waarop de meeste mensen boeken kwamen afhalen en terugbrengen) naar een bekende leesbibliotheek gegaan 'in een onzer aanzienlijkste steden': vermoedelijk in Leiden, omdat Bilderdijk daar op moment woonde. Daar had hij met eigen ogen gezien dat de meerderheid van de klanten zich op de populaire romans stortte en verbaasd hierover, had hij de bibliotheekhouder aangesproken. Die had geantwoord: 'Verwonder u hierover niet, [...] dat gaat zoo dag aan dag, jaar in, jaar uit, zonder ophouden. Geloof mij vrij, de

drift voor de Romanlektuur is zoo groot, dat ik mijne Bibliotheek gerust zou kunnen sluiten, zo ik er de Romans buiten hield.' Hoewel het niet duidelijk is of de bibliotheekhouder deze woorden heeft gesproken, of dat Bilderdijk ze hem in de mond legde ter ondersteuning van zijn betoog, feit is dat dit een zeldzame reactie is op het functioneren van een leesbibliotheek.

BESLUIT

Wie onderzoek doet naar negentiende-eeuwse leescultuur moet zich tevreden stellen met schaarse bronnen. Er hebben tientallen leesgezelschappen in Leiden bestaan, maar over slechts enkele is informatie bewaard gebleven, vaak in fragmentarische vorm. Toch vormen de overgeleverde archiefstukken bruikbare puzzelstukjes om het functioneren van leesgezelschappen te reconstrueren. Daarnaast is de advertentiepagina van de *Leydse courant* een rijke bron voor dit soort van onderzoek. Maar hoeveel archieven ook worden onderzocht en hoeveel kranten ook worden doorgespit, uiteindelijk ziet de onderzoeker niet meer dan het topje van de leesberg.

maart 2011

Rick Honings

Meer over Leidse leesgezelschappen in de negentiende eeuw is te vinden in: Marcel van Baarle, *Een onderzoek naar de organisatie, het ledenbestand en de boekaanschaf van het leesgezelschap 'Miscens utile dulci' te Leiden in de periode 1800-1840* [doctoraalscriptie Universiteit Leiden, 1984]; Hannie van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Leiden 1999); H.G. Kleyn, *Geschiedenis van het Theologische Leesgezelschap Veritatis Ergo van den dag der oprigting 22 Januari 1822 tot op heden. Uitgegeven bij den Zestigsten Verjaardag van het Gezelschap* (Leiden 1822); Peter van Zonneveld, 'Het leesgezelschap Miscens Utile Dulci te Leiden in de periode 1830-1840'. In: W. van den Berg & Peter van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986), p. 92-103. Voor een uitgebreide literatuurlijst wordt verwezen naar de (te verschijnen) dissertatie: Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*, Leiden, Primavera Pers 2011. ☞ 'Speciaal Etsery Schuts' vervaardigde de clichés. De productie van dit hoofdstuk voldeed geheel aan de milieueisen van het AMK-keur. ✻